

İMPARATORLUKLARIN DAĞILMA SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ VE AVUSTURYA'DA KADIN HAREKETİ

THE WOMEN'S MOVEMENT IN TURKEY AND AUSTRIA DURING THE DISSOLUTION EMPIRES

Bilge KARBİ*

Geliş Tarihi/Received:24.09.2020

Kabul Tarihi/Accepted:11.12.2020

KARBİ, Bilge, (2021), "İmparatorlukların Dağılma Sürecinde Osmanlı Devleti ve Avusturya'da Kadın Hareketi", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 397-417.

Öz

Yüzüncü yılını geride bıraktığımız Birinci Dünya Savaşı çalışmalarında savaşın şimdiye kadar gölgede kalmış konuları önem kazandı. Kadın hareketi de bunlardan biridir. Savaşın yüzüncü yılı ile beraber "kadın ve savaş" konusu daha çok incelendi.

Bunda 20. Yüzyılın özellikle ikinci yarısında tarih yazımı yöntemlerinin çeşitlenmesi de etkili oldu. Savaşın toplumsal boyutu, bu dönemden sonra daha çok öne çıktı. Araştırmacılar cephe gerisindeki sivillere de odaklandılar.

Bu makalede Birinci Dünya Savaşı'na müttefik olarak katılan Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluklarına farklı bir açıdan yaklaşmıştır. Müttefik iki imparatorluk kadınlarının savaş deneyimleri, günümüzde gittikçe önem kazanan kadın hareketi tarihi çerçevesinde ele alınmıştır. Makalede Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Avusturya kısmına odaklanılmıştır.

Savaş zamanı hak mücadelesinde yaşanan gelişmeler konusunda bir karşılaştırma yapabilmek için savaştan önceki ilerlemelerin tespiti önemlidir. Bunun için, ilk önce savaş öncesi durum incelenmiştir. Savaş zamanı müttefiklerin deneyimlerinin karşılaştırılması Osmanlı kadın hareketine farklı bir yerden bakılmasına olanak verir. Bu sayede Osmanlı kadın hareketinin çağdaş Avrupalı devletlerdeki gelişmelere paralel mi bir seyir izlediği sorusu ortaya çıkabilir.

Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları hem savaşın kaybeden tarafında olmuşlar hem de çok uluslu yapıları nedeniyle savaş sonunda dağılmışlardır. Avusturya ve Türkiye devletleri 20. Yüzyılın başlarında Cumhuriyet ile yönetilen iki devlet olarak ortaya çıktılar. Her iki devletin tarihindeki bu büyük değişimlerin sonuçları toplumsal alanda da görülebilir. Her iki devlette de kadın hakları gündemden düşmemiştir.

Makale Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluklarının savaş zamanı ittifakı hakkında değildir. Makalede savaştan sonra aynı kaderi paylaşarak dağılan iki çok uluslu imparatorluğun bir karşılaştırması yapılmaktadır. Böylece savaşın gölgede kalmış bir alanına katkı yapılmak istenmiştir. Aynı zamanda Avusturya tarafından Osmanlı kadın hareketinin ne şekilde değerlendirildiği incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: *Avusturya, Osmanlı Devleti, Kadın Hareketi, Birinci Dünya Savaşı, İstanbul, Viyana.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, karbilge@hotmail.com , (https://orcid.org/0000-0003-3348-3902).

Abstract

In the studies of the First World War, which we have left behind its centenary, the subjects of the war that have been overshadowed until now have gained importance. The women's movement is one of them. With the centenary of the war, the issue of "women and war" has been studied more.

The diversification of historiography methods, especially in the second half of the 20th Century, was also effective in this. The social dimension of the war came to the fore after this period. Researchers also focused on civilians behind the front. The women's movement became one of these areas.

In this article, the Ottoman and Austro-Hungarian empires that joined the First World War as allies are approached from a different perspective. The war experiences of the women of the two allied empires are discussed within the context of the history of the women's movement, which is increasingly important today. The article focuses on the Austrian part of the Austro-Hungarian Empire.

It is important to determine the progress before the war in order to make a comparison on the developments in the wartime struggle for rights. For this, the pre-war period is first studied. Comparing the experiences of the wartime allies allows a different view of the Ottoman women's movement. In this way, it can be revealed whether the contemporaries of the Ottoman women's movement followed a parallel course with the developments in European states.

The Ottoman and Austro-Hungarian Empires were both on the losing side of the war and also disintegrated at the end of the war due to their multinational structures. Austria and Turkey emerged as the two states governed by the Republic at the beginning of the century. The results of these great changes in the history of both states can also be seen in the social sphere. In both states, women's rights were not off the agenda.

This article is not about the wartime alliance of the Ottoman and Austro-Hungary Empires. It is a comparison of the women's movement in two multinational empires that fell apart after the war, sharing the same fate. Thus, it was intended to contribute to a shadowy area of the war. At the same time, how the Ottoman women's movement was evaluated by Austria was examined.

Keywords: *Austria, Ottoman Empire, Women's Movement, First World War, Istanbul, Vienna.*

Giriş

Geleneksel tarih yazımı içerisinde askerî tarihi önemli bir yer tutmakta, savaşlar da askerî tarihin bir konusu olarak genelde daha çok cepheler, ordular, muharebeler, zaferler gibi başlıklar çerçevesinde ele alınmaktadır. Yine de yüzüncü yılını geride bırakan Birinci Dünya Savaşı ile alakalı akademik çalışmaların genel bir değerlendirmesi yapıldığında, savaşın farklı yönlerinin öne çıkarıldığını söylemek mümkündür. Bu yüzyıllık süreç içerisinde değişen tarih yazımı anlayışıyla savaşın toplumsal, sosyo-ekonomik yönüne ilgi artmıştır.

“Birinci Dünya Savaşı ve Kadın” konulu çalışmalar bu değişimin bir örneğidir. Kadınların savaştaki yeri, savaş zamanı siyasî hakları, sosyo-ekonomik durumları, gündelik hayatları gibi soruların ışığında kaleme alınan eserlerle kadınlar artık daha görünürlerdir. Savaş ile alakalı çalışmalarda sivil cephenin (*Heimat Front, Home Front*) önem kazanması kadınların ve hatta çocukların tarihlerinin yazılmasına katkı sağlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) toplumların yeni bir siyasî, iktisadi ve toplumsal düzene geçmesine neden olmuştur. Avrupalı devletler savaşa girdiğinde kadın hakları mücadelesi belirli bir noktaya gelmiş bulunuyordu. Savaş, birçok açıdan kadınların mücadelesine hiç olmadığı kadar coşkulu, yüksek sesli bir nitelik kazandırdı. Savaş koşulları kadına yüklenen sorumluluğu arttırdığından hak arama için yeni bir alan yarattı. Kadınlar cephelerde sağlık çalışanı olarak görev yapmışlar, ülke sorunları ile ilgilenmişler bir yandan da cephe gerisindeki gündelik hayatta karşılaştıkları olumsuz şartlara karşı mücadele etmişlerdir. Dolayısıyla denilebilir ki kadınların demokratik haklarını kazanmaları için savaş bir ivmedir.

Osmanlı Devleti savaşa İttifak devletleri tarafında katıldığında modernleşme adımları birçok alanda hızlı bir şekilde devam ediyordu. Batı'nın örnek alındığı Osmanlı modernleşmesi iki boyutta ele alınabilir. Bir taraftan imparatorluğu dağılmaktan kurtarmak için gerekli görülen askerî ve malî reformlar yapılırken diğer taraftan buna bağlı olarak özellikle başkentte yeni bir hayat tarzı doğuyordu. Askerî ve teknoloji alanlarında Osmanlı Devleti Almanya, Fransa ve İngiltere gibi büyük Avrupalı devletler ile iş birliği yaparken toplumsal hayat da başta Fransa olmak üzere Avrupalı devletlerin etkisi altına girdi. Kültürel, ticarî ilişkiler geliştikçe Osmanlı kadınları Avrupalı kadınları daha yakından tanıma fırsatı yakaladılar.

Bu çalışmanın konusu Osmanlı ve müttefik Avusturya kadınlarının savaş zamanı deneyimleri ve Osmanlı kadın hareketinin Avrupalı bir devlet tarafından nasıl değerlendirildiğidir. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'ndeki ve Avusturya'daki kadınların Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşadıkları deneyimlerin bir karşılaştırmasını yapmak ve aynı zamanda da kadın hareketi konusunda iki imparatorluğun farklı bakış açılarını genel bir biçimde incelemek amaçlanmıştır.

Bunun için öncelikle 19. Yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı kadın hareketi hakkında genel bilgi verilmiştir. II. Meşrutiyet devrinde Osmanlı kadınlarının hak mücadelelerindeki kırılma noktalarına ve bu sürecin analizine katkı sağladığı için öne çıkan dergilere ve cemiyetlere değinilmiştir. Aynı yöntem Avusturya-Macaristan için de takip edilmiştir.¹

1 Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun 1867 yılından itibaren geçtiği ikili yönetim yapısı (*Dual monarchy*) gereği tüm imparatorluktan ziyade Avusturya üzerinde durulmuştur. Avusturya'daki kadın hareketinin gelişimini anlamak için imparatorluk yapısından bahsetmek yerinde olacaktır. 1867 yılında Avusturya İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu adını almış ve ikili monarşi (*dual monarchy*) siyasî yapısına geçilmiştir. Bu dönemden itibaren imparatorlukta sadece üç bakanlık ortaktır, bunlar Maliye, Savaş ve Dış İşleri Bakanlıklarıdır. Habsburg hanedanlığından Franz Joseph (1830-1916) idaresindeki imparatorluğun başkenti Viyana'dır.

Başkentler her iki imparatorlukta da kadın hareketinin merkezi olduğundan Viyana ve İstanbul'daki gelişmeler dikkate alınmıştır. Daha sonrasında 1914-1918 arası bu çok uluslu imparatorluk kadınlarının savaş sırasındaki tecrübeleri üzerinden bir karşılaştırma yapılmıştır. Makalede her iki devletin basını kadınlarla ilgili konularda birbirleri hakkında yaptıkları değerlendirmeleri görebilmek için kullanılmıştır. En son bölümde ise imparatorlukların dağılma süreci ve hemen ertesinde yaşanan gelişmeler kadın hareketini nasıl etkiledi sorusu üzerinde durulmuştur.

A- Avusturya'da Kadın Hareketi: 1848-1914

Avusturya kadın hareketinde 1848 devrimlerinin önemli bir yeri vardır. 21 Ağustos 1848 tarihinde kadınlar ücretleri protesto etmek için Avusturya tarihinde ilk defa sokağa çıkmışlar ve bu protesto *Nationalgarde*² tarafından bastırıldı. Bundan iki gün sonra Praterstern'de başlayan yürüyüş ise kanlı bir şekilde sonlandırıldı. Tarihe *Praterschlacht* olarak geçen bu olaya bir tepki sonucu 28 Ağustos 1848'de *Wiener Demokratische Frauenverein* (Viyana Demokratik Kadın Cemiyeti) Karoline von Perin tarafından kuruldu, talepleri kadın ve erkek arasında eşit haklar ve Praterschlacht kurbanlarına yardım sağlamaktı. Ancak cemiyet bir başarıya ulaşmadan Ekim ayında faaliyetlerini durdurdu.

1815 Viyana Kongresinden 1848 devrimlerine kadar olan *Vormärz* döneminde Avusturya İmparatorluğu'nda halkın haklarını dile getirme şansı yoktu. Bu dönemde liberal talepler susturulmuştu ve yabancı basının monarşiye girmesi yasaklanmıştı. Böyle bir ortamda kadın haklarını dile getirmek mümkün değildi. Dolayısıyla 1848 devrimi Avusturya kadın hareketi tarihinde ilkleri yarattı. 1848 devrimi ile bir ivme kazanan kadınların hak mücadelesi büyük bir etki yaratmaktan uzaktı. Ancak yine de toplumsal sorunlar içerisinde kadın hakları da bir ana konu (*leitmotiv*) olarak yer edindi.³

İmparatorlukta kadın hareketi 19. Yüzyılın sonlarına doğru daha kapsayıcı bir hale geldi.⁴ Bu gelişmeyi tespit etmek için kadın hareketi genelde üç gruba ayrılarak incelenir. Burjuva, sosyal demokrasi ve Katolik olmak üzere üç farklı görüşten kadınların kurduğu cemiyetler ve bunların yayın organları amaçları açısından birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Bu görüş ayrılıklarının temelinde kadınların eğitimi, istihdamı, oy hakkı ve evlilik biçimleri konularında farklı fikirlerin yer alması yatmaktadır.⁵ Farklı ideolojik bakış açıları olsa da kadın cemiyetlerinin talepleri erkeklerle eşit maaş, eğitim imkânı sağlanması, çalışma koşullarının iyileştirilmesiydi. Bu dönemde özellikle çeşitli meslek örgütlerinin kurduğu cemiyetler faaliyetliydi. Örneğin öğretmenlerin kurdukları bunlardan biridir.

Avusturya kadın hareketi sayısı çok fazla olan kadın dergi ve gazetesini bu dönemde yayın hayatına kazandırdı. 19. Yüzyıl kadın yayın organlarının bir sınıflandırması yapılması farklı taleplerin ortaya çıkarması açısından önemlidir. Yukarıda bahsedilen üç farklı bakış açısını temsil eden belli başlı yayın organları vardır. Bunlar içerisinde *Der Bund* (1905-

2 Devrim yılı 1848'de Mart'ın 13ünü 14'e bağlayan gece imparatorluğun rızası ile önce Viyana'da kurulan daha sonra Avusturya'nın diğer kentlerinde de benzerleri görülen önce halkın katılımıyla daha sonra askerî bir mahiyet kazanan teşkilattır. 1851 yılında varlığı son bulmuştur.

3 Laureen Dinter, "Ein Ziel, getrennte Wege- Frauenstimmrechtsbewegungen in Österreich", *Hundert Jahre Frauenwahlrecht*, yay. haz. Marjalisa Hentila, Alexander Schug, Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin 2006, s. 71-72.

4 Eric Hobsbawm'ın aktardığına göre mağazalarda ve bürolarda olmak üzere kadınlara özgü işler 19. yüzyılda görülmüştür. Almanya'da 1882'den 32.000'den 1907'de 174.000'e yükseldi. İngiltere'de merkezi ve yerel hükümette çalışan kadınların sayısı 1881'de 7000 iken 1911'de 76.000 oldu; "ticaret ve iş dünyasındaki sekreterlerin" sayısı 6000'den 146.000'e çıktı. Eric Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı: 1875-1914*, çev. Vedat Aslan, Dost Kitabevi Yay. Ankara 2010, s. 220.

5 Maurren Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge University Press, 2004, s. 169.

1919), *Neues Frauenleben* (1902-1918), *Dokumente der Frauen* (1899-1902) burjuva kadın cemiyetlerinin; *Arbeiterinnen Zeitung* (1892-1924) sosyal demokratların; *Die österreichische Frauenwelt* (1911-1919), *Frau und Volk* (1919) Katoliklerin önde gelen yayın organlarıdır.⁶

Bu dergilerin ve gazetelerin içerikleri ve hedef kitleleri birbirinden farklıdır. Liberal düşünceyi savunan burjuva yayınlar sıklıkla eğitimin önemini vurguluyordu. Kadınların meslekî eğitim alarak ekonomik bağımsızlıklarını kazanması özellikle önemliydi. Burjuva kadın hareketinin temsilcileri için yayınlar kadınların gerçekle olan bağıni kuvvetlendirmek, hayal aleminden onları uzaklaştırmak ve bağımsız olmalarını sağlamak bir araçtı. *Arbeiterinnen Zeitung* bağımsız işçi kadınlara, emekçi ev kadınlara ve işsiz kadınlara sesleniyordu. Katolik kadın dergilerine göre ise kadının faaliyet alanı ev ve aile yaşamı ile sınırlı olmalıydı ve kadın ideal Hıristiyan yaşamında örnek olmalıydı.⁷

1867 tarihli cemiyet kanununun 30. paragrafı ile “yabancıların, kadınların ve ergin olmayanların” siyasî cemiyetlere üye olması ve herhangi bir siyasî faaliyete katılmalarının yasaklanması kadın cemiyetlerin statülerinde değişikliğe giderek anti-politik bir görünüm sergilemelerine neden olmuştu.⁸ Cemiyetlerin bir diğer amacı da bu kararın iptalini sağlamaktı.

10 Nisan 1861 yılından itibaren Aşağı Avusturya (Niederösterreich)da geçerli olan vergi ödeyen kadınların seçimlerde oy kullanma hakkı 1889 yılında ellerinden alındı. Siyasî hakların yitirilmesi kadınlarda meslekî ve malî hakların da yitirilebileceği korkusu yarattı. Bu gelişme kadın hareketine yeni bir yön verdi, hareketin yeni hedefi seçim hakkını elde etmektir. Ocak 1893'te Burjuva kadınlarının öncülerinden Auguste Fickert, Marie Lang ve Rosa Mayreder tarafından *Allgemeinen Österreichischen Frauenverein* (AÖFV) kuruldu. Cemiyetin amacı kadınların erkeklerle aynı eğitim ve iş imkanlardan faydalanarak eşit maaşlarla çalışmasını sağlamaktır. AÖFV, 1880'lerden itibaren sayıları çokça artan burjuva cemiyetlerden farklı bir biçimde siyasî amaçlar da hedeflemişti. Cemiyetin sosyal demokrat siyasetçiler ile de iş birliği vardı.

Mayıs 1893'te Gumpendorf⁹ yakınlarında ilk kadın işçi ayaklanması vuku buldu. Yaklaşık 700 kadın çalışma saatlerinin günde 10 saat ile sınırlandırılması için üç hafta süresince grev yaptılar. Tarihe “*Streik der 700*” olarak geçen bu grevin başındaki isim on yedi yaşındaki Amelia Ryba (Seidel)'di. *Arbeiterinnen-Bildungsvereins* üyelerinden Adelheid Popp¹⁰ grevde konuşanlar arasındaydı. Aynı yılın Ekim ayında Viyana'da Penzinger'de ilk sosyal demokrat kadın toplantısı gerçekleştirildi. Yaklaşık 1000 kadın ve çok sayıda erkek bir araya gelerek “genel, eşit ve doğrudan seçim hakkını cinsiyet fark etmeksizin her vatandaş için talep ederek kadın ve erkek tüm işçilerin sömürsüne son verilmesini talep ettiler.

6 Verena Rauch, *Arbeitsmarktpolitik und die Erste Frauenbewegung in Österreich 1916 bis 1920*, Viyana Üniversitesi, Tarih Bölümü, Lisans Bitirme Tezi, Viyana 2013, s. 21-40; Christa Bittermann-Wille, Helga Hofmann-Weinberger, “Historische Frauenzeitschriften”, *Kolloquia: Frauenbezogene/feministische Dokumentation und Informationsarbeit in Österreich*, Viyana 2001 s. 357.

7 Christan Bittermann-Wille, Helga Hofmann-Weinberger, “von der Zeitschrift *Dokumente der Frauen* zur Dokumentation von Frauenzeitschriften” *Medien&Zeit*, sayı 15, 2000, s. 53.

8 Susanne Feigl, *Fachsheet: 150 Jahre Frauenrechte in Österreich*, Sozialministerium, 2016, s.3. https://www.lifelong-learning.at/WordPress/wp-content/uploads/2016/06/Factsheet_Frauenrechte.pdf (erişim tarihi: 21.09.2020)

9 Viyana'da 6. Bölgede (Bezirk) yer alır.

10 1869 Viyana doğumlu Adelheid Popp, cemiyet içerisinde kısa sürede önemli görevlere geldi. 1912 yılında kendisinin yayına hazırladığı “*Gedenkbuch 20 Jahre österreichische Arbeiterinnenbewegung*” eseri yanında çok sayıda makale kaleme aldı.

1902 yılında liberal burjuva kadın cemiyetleri *Bund österreichische Frauenvereine* (BÖFV) çatısı altında birleştiler.¹¹

Burjuva ve sosyal demokrasi cemiyetleri faaliyetlerini sürdürürken Katolikler de 1907 yılında *Katholische Reichs-Frauenorganisation für Österreich* (KRFOÖ) isimli cemiyeti kurdular.¹²

1911 yılında ilk uluslararası kadınlar günü düzenlendi. 19 Mart 1911 tarihinde Viyana'da yaklaşık 20.000 kadın ve erkek Parlamento'ya doğru bir yürüyüş gerçekleştirdiler. Belediye binasının önünde yapılan konuşmada kadınlar seçme ve seçilme haklarını ve siyasî cemiyetlerin açılmasını talep ettiler. Kadınların seçim hakkı taleplerini dile getirmeleri 1914 yılına, savaşın başlamasına kadar devam etti.¹³

B- Osmanlı Devleti'nde Kadınların Yaşamı, Kadın Dernekleri ve Dergileri: 1908-1914

Osmanlı tarihinde kadın hareketinde öne çıkan iki dönem vardır. Bunlar, 1839 Tanzimat Fermanının kabulü ve 1908 II. Meşrutiyet'in ilanidir. 19. Yüzyıl aydınları ve devlet adamları kadınların toplumsal statüsü hakkında görüşlerini bildirmişlerdir. Eğitimin önemi 19. Yüzyıl boyunca sıklıkla vurgulanmış, bu konuda önemli adımlar atılmıştır. Tıbbiyede kadınların eğitim hayatına dahil olmaları, kız öğretmen okullarının açılması İstanbul ve Selanik gibi kentlerle sınırlı kalsa da II. Meşrutiyet öncesinin büyük adımlarıdır. Savaşlar nedeniyle kurulan yardım cemiyetleri kadınların sorumluluklarını arttırmıştır. Kadınlar aynı zamanda çeşitli iş kollarında çalışma hayatında da yerlerini almışlardır. Örneğin halı ve kilim dokuma, nakış işleriyle uğraşmışlar, kibrit fabrikasında çalışmışlar; kadınlar hem kendilerinin hem de eşlerinin haklarını aramak için grevler ve gösteriler düzenlemişlerdir.¹⁴

Savaş dönemi kadın faaliyetleri daha çok II. Meşrutiyet zihniyetinin bir ürünüdür ve bu zihniyet liberal bir ruh taşımaya eğilimlidir. 1908'den sonra kadınlar toplumsal hayatta, iş yaşamında daha özgür oldukları gibi kadınların siyasî, hukukî alanlarda da kazanımları artmıştır. Kadınlar cemiyetler kurmuşlar ve yayın faaliyetlerinde bulunmuşlar ve iş hayatında daha güçlenmişlerdir.¹⁵ Kadınların 1908 öncesi yaşamı Meşrutiyet'in ilanıyla beraber daha özgür bir ortama kavuşmuştur. Bu tarihten sonra kadın dergilerinin ve cemiyetlerinin artışı buna bir örnek olarak verilebilir.¹⁶

11 <https://fraueninbewegung.onb.ac.at/historische-ereignisse/1902> (erişim tarihi: 21.09.2020)

12 <https://fraueninbewegung.onb.ac.at/node/297>. (erişim tarihi: 21.09.2020)

13 Birgitta Bader-Zaar, "Frauenbewegungen und Frauenwahlrecht", *Die Habsburgermonarchie: 1848-1918*, Cilt:8, yay. haz. Peter Urbanitsch, Helmut Rimpler, Austrian Academy of Sciences Press, 2006, s.1005-1027.

14 Şehmus Güzel, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, c. III, İstanbul, 1985, s. 858-859.

15 Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını: 1839-1923*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 77-105.

16 Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki kurulan kadın cemiyetlerinin faaliyetleri ve kadın dergileri kadınların taleplerinin anlaşılması için değerli bilgiler içermektedir. Osmanlı kadın hareketi üzerine çalışan Serpil Çakır kadın derneklerini kuruluş amaçlarına ve faaliyet alanlarına göre dokuz gruba ayırmıştır. Kadınların ilk kez bir araya gelerek örgütlendikleri yardım derneklerine Selanik'te 1898 yılında kurulan "Şefkat-i Nisvan", 1908 yılında kurulan "Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi" örnek verilebilir. İkinci sıradaki eğitimi yaygınlaştırmayı temel amaç edinen derneklerdir. Örneğin "Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye" isimli dernek okullar açmayı, özellikle kız okullarının eksikliklerini tamamlamayı, yetim ve yoksul kız öğrencilere yardımı amaçlamıştı. Üçüncüsü kültür amaçlı cemiyetlerdi, "Asri Kadın Cemiyeti", "Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti", "Osmanlı Kadınlar Cemiyeti" gibi cemiyetler kadınların beden ve fikren terbiyesine çalışarak toplumsal mevkilerini yükseltmek amacındaydı. Ülke sorunlarına çözüm bulmayı amaçlayan cemiyetler de vardı. Örneğin 1913 yılında kurulan "Mamulat-ı Dahiliye İstihlak-ı Kadınlar Cemiyeti" bunlardan biridir. Başka amaçlardan biri de ülke savunmasına yönelikti. "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Cemiyeti", "Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti" ülke savunmasını esas almışlardı. Bunlar haricinde farklı etnik grupların kurduğu cemiyetler de vardı. Ermeni kadınlar özellikle eğitim alanında faaliyet göstermişlerdi. 1879 yılında kurulan "Azkaniver Hayuhaç İngerutyan" cemiyeti

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti ve Avrupalı devletler Şark Meselesi¹⁷ nedeniyle dış politikada sıklıkla karşı karşıya geldiler. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Trablusgarp Savaşı (1911), Balkan Savaşı (1912-1913) ile imparatorluk toprak kaybetmiş, bütçedeki gelir-gider dengesizliği artmış, siyasî itibar zedelenmişti. Çok uluslu bir imparatorluk olan devlette yaşayan milletleri bir arada tutmak için sığınılan Osmanlılık fikri yerini Türkçülük akımına bırakıyordu. Dış politikada yaşanan radikal değişimler ve zorluklar toplumsal hayata da yansımıştır.

Dönemin önde gelen gazetecilerinden Ahmet Emin (Yalman)'a göre Balkan Savaşı modern Türkiye'nin tarihinde görülmemiş biçimde, değişim ve ilerlemenin yolunu açan yeni bir durumun ortaya çıkmasına yol açmıştı. Savaşta uğranılan yenilgi, taklide dayalı değişimin yetersiz olduğunu ortaya çıkarmıştı. Bu yeni zihniyet hayatın her alanında kendini göstermeye başlamıştı. Örneğin savaş sırasında hiç kimse kadınların toplumda aktif olmalarına, yaralıları bakmalarına ya da gösteri ve mitinglere katılmalarına itiraz etmeyi aklından bile geçirmemişti. 1913 senesinden itibaren tümüyle kadınlar tarafından yayınlanmakta olan ve Türk toplumsal hayatın eksikliklerini *Kadınlar Dünyası* gibi dergiler herkes tarafından onaylanmasa bile en azından hoş görülmeekteydi.¹⁸

Osmanlı kadınlarının toplumsal hayat içerisinde kendilerine bir yer edinmeye çalışmaları ve taleplerini daha yüksek sesle dile getirmeleri farklı görüşlerin çatışmaları arasında yeşermiştir. Şefika Kurnaz, II. Meşrutiyet döneminde kadınların toplumdaki yeri hakkında süreli yayınlarda ve diğer eserlerde yapılan değerlendirmeleri üç ideoloji etrafında toplamıştır. İslamcılara göre kadın Batı akımlarından korunmalıydı, kimi İslamcılara göre kadınlar eğitimlerine devam etmeliyken kimilerine göre kadınların ev dışında çalışması uygun değildi. Aralarında tek eşliliği savunan olduğu gibi kadın hürriyeti konusunda Avrupa'nın örnek alınmasını eleştirenler de vardır. Diğer bir grup olan Batıcıların iki gruba ayrılmıştır. İlimlilere göre kadının geri kalmasının nedeni İslamiyet'te değil toplumsal şartlardan ve dış tesirlerden kaynaklanmaktadır. Bu fikir ayrılığına rağmen hepsi de tek evlilikten yana olup kadınların eğitilip sosyal hayata katılmaları gerektiğini

---

faaliyetlerine ara vermiş, 1908 yılında yeniden açılarak Anadolu'da yirmi üç okul açmıştır. Siyasal partilerin dernekleri de mevcuttu. Örneğin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kadın şubeleri Selanik'te ve İstanbul'da toplantılar düzenlemişlerdir. II. Meşrutiyet döneminde kadın dergileri içinde feminist olarak tanımlanabilecek olan tek dernek *Kadınlar Dünyası* adlı yayın organı olan 28 Mayıs 1913 tarihinde kurulan "Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti"dir. Cemiyet, kadının toplumsal yaşamdaki ve aile hayatındaki konumunu yeniden düzenlemeyi amaç edinmişti. Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis yay. İstanbul 2016, s.

1908 yılından itibaren çıkan dergilerden bazıları şunlardır; Mahasin (1908-1910), Demet (1908), Kadın (1908-1910), Musavver Kadın (1911), Kadınlar Dünyası (1913-1921), Hanımlar Alemi (1913-1918), Erkekler Dünyası (1913), Kadın Alemi-Kadınlar Alemi (1914-1915), Seyyale (1914), Siyanet (1914), Kadınlık (1914-1915), Kadınlık Hayatı (1915), Bilgi Yurdu Işığı (1916), Genç Kadın (1915), Türk Kadını (1918), İnci (1919-1923), Hanım (1921), Kadınlar Saltanatı (1920), Ev Hocası (1920). Bunlar içerisinde yer alan *Hanımlara Mahsus Gazete* 1895-1913 arasında yayınlanarak en uzun süreli ayakta kalan dergidir. Derginin belli başlı konuları eğitim, sağlık, aile, ev işleri, çocuk terbiyesiydi ve derginin amacı "iyi eş, iyi Müslüman ve iyi anne" yetiştirmekti. Fatma Kılıç Denman, *Yeni Harflerle Kadın: II Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi (1908-1909)*, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Özel Yayın, İstanbul 2010, s. 2. Bu dergilerden bazıları yukarıda bahsedilen cemiyetlerin yayın organı olarak faaliyet göstermişlerdir. Örneğin Siyanet isimli dergi "Mamulat-ı Dahiliye İstihlak-ı Kadınlar Cemiyeti"nin yayın organıdır.

17 Şark Meselesi en genel manada Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ni tasfiye amaçlarını topraklarını paylaşım kavgasıdır. Detaylı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Şark Meselesi", *TDV*, 2010, İstanbul, s. 352-357.

18 Ahmet Emin Yalman, *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın: 1831-1913*, Türkiye İş Bankası, Kültür Yay. İstanbul, 2018, s. 106. Eylül 1913 tarihinde ilk sayısını yayınlamıştır. Yine benzer şekilde *Kadınlar Dünyası* 4 Nisan 1913'te yayın hayatına başlamıştır. Bu dergiyi çıkaranlardan biri olan Ulviye Mevlan (Civelek)'in eşi Mevlanzade Rif'at tarafından 19 Ocak 1914'te *Erkekler Dünyası* isimli bir başka dergi daha yayın hayatına başlamıştır. Semih Evciman, "Önsöz: Erkekler Dünyası", *Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadını Dergileri: Talepler, Engeller, Mücadele*, Cilt:2, yay. Haz. Birsan Talay Keşoğlu, Libra Yay. İstanbul 2019, s. 205-207.

savunurlar. Son grubu temsil eden ve Birinci Dünya Savaşı arifesinde yükselişe geçmiş olan Türkçülük fikrine göre ise kadın hem Avrupa'daki gibi sosyal hayata katılmalı hem de Müslüman bir Türk kadını olarak kalabilmeliydi.¹⁹

Serpil Sancar'ın "modern reformcu erkekler" olarak adlandırdığı Tanzimat ve II. Meşrutiyet'in aydınları, yeni bir toplum yaratma fikri etrafında modern ailenin nasıl olması gerektiği ve ailede kadınlara nasıl bir rol ve statü vermek istediklerini tartışıyorlardı.²⁰ Osmanlı aydınları ve yöneticileri kadın hareketini farklı perspektiflerden tartışırken kadınlar da Avrupa'daki kadın hareketi gelişmeleri hakkında bilgi sahibi oluyorlardı. Osmanlı ve Avrupalı kadın yazarların iletişimi üzerine yazan Senem Timuroğlu'nun belirttiği gibi Osmanlı kadınlarının Avrupalı kadınlar ile temasları Osmanlı kadınlarını aile, evlilik, eğitim, çalışma ve giyim konularında etkilemiştir.²¹ Siyasî haklar konusunda, Avrupa'daki gelişmeler yakından izlense de oy hakkı talebi henüz bulunmuyordu.²² Sancar'a göre Osmanlı kadın hakları örgütleri eşit medeni haklar talep ederken erkeklerin bile siyasal haklarının olmadığı bir ortamda kadınlar her ne kadar Avrupa'daki süfret hareketini yakından izlense de bu çok dile getirilmiyordu. Kadınlar medeni haklarını savunurken siyasal haklar konusunda çekingen kalmışlar, ancak savaştan sonraki yıllarda bu konuda seslerini yükseltmişlerdir.²³

Avrupalı kadınlarla Osmanlı kadınlarının hak mücadelesi en belirgin şekilde bu noktada birbirinden ayrılmaktadır. Osmanlı kadınları Avrupa'daki gelişmeleri takip etse de siyasî hakları dile getirme konusunda elverişli bir noktada değildi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde kadın hareketi kadınların değil daha çok erkeklerin başını çektiği tartışmaların gölgesinde şekilleniyordu.

C- Birinci Dünya Savaşı'nda Müttefik Osmanlı ve Avusturya Kadınlarının Savaş Deneyimi: 1914-1918

Birinci Dünya Savaşı 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya Arşidükü Franz Ferdinand ve eşi Sophie'nin Saraybosna'da uğradığı bir suikast ertesinde Avrupalı devletlerin ilerleyen aylarda ardı ardına savaş ilan etmeleri ile başlamıştı. Savaş tehdidi altında kalan Osmanlı Devleti Ağustos 1914 yılında İttifak devletleri ile bir anlaşma imzalayarak savaşa dahil oldu.

Dört yıllık savaş süresince kadınlar hem savaş konjonktürünün yarattığı zorluklarla mücadele ettiler hem de hak taleplerini dile getirmeye devam ettiler. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli sonuçlarından biri de savaştan sonra Avrupalı birçok devlette kadınların oy hakkını kazanmasıdır. Bunu sağlayan etmen savaşın "topyekûn" niteliği ile cephe gerisini de etkilemesi ve böylece kadınların rolünü artırarak kendilerini "kanıtlamalarıdır".²⁴

Savaşa katılan devletlerde kadınlar birbirlerinden farklılık arz eden tecrübeler yaşamışlar da ortak noktaları çoktu. Savaşın dört yıl kadar uzun sürmesi beklenmediğinden

19 Şefika Kurnaz, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını: 1839-1923*, Ötüken Yay. İstanbul 2011, s. 124-155.

20 Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*, İletişim yay. İstanbul 2020, s. 85.

21 Senem Timuroğlu, *Kanatlanmış Kadınlar: Osmanlı ve Avrupalı Kadın Yazarların Dostluğu*, İletişim Yay. İstanbul 2020, s. 123.

22 Berna Yürüt, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Kadın Hareketi ve Hukuki Talepleri", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi, İstanbul*, 2017, s. 392-393; Nicole van Os, "Ottoman Muslim and Turkish Women in an international Context", *European Review*, Cilt:13, Sayı:3, 2005, s. 464.

23 Sancar, age, s. 155.

24 Fatmagül Bertay, *Tarihin Cinsiyeti*, Metis Yay. İstanbul 2003, s. 95.

bu duruma hazırlıksız yakalanan devletler birtakım zorluklarla karşılaştılar. Fabrikalardaki üretimin artarak devam etmesi zorunluluğu, orduların işesi, sağlık hizmetlerine duyulan ihtiyaç, açlık, salgın hastalıklar, istihdam, nüfus kaybı gibi sorunlar karşısında her devlet hazırlıksızdı. Zaman ilerledikçe sorunlarla mücadelede kadınların desteğine en az erkekler kadar ihtiyaç duyuldu.

Oysaki savaş başladığında kadına ve erkeğe biçilen roller net bir şekilde belliydi. Erkeklerden beklenen bir asker olarak ailesi, memleketi ve ülkesinin savunması için cephelerde canını ortaya koymaya hazır olmakten kadınlar cephe gerisinde şikâyet etmeden her türlü fedakârlıkta bulunmalıydı.²⁵ François Thebaud'un ifadesine göre savaş cinsiyetleri köklü biçimde ayırmıştı. Erkeklerin seferberliği anayurdun koruyucusu erkek mitini canlandırmıştı. Feministler de hizmet coşkusuyla hak mücadelelerinden geçici olarak vazgeçmişlerdi.²⁶ Kadın hakları için kurulan birçok kadın cemiyeti savaşta görev yapmak istediklerini ve seçim hakkı gibi siyasî konulu mücadelelerini askıya aldıklarını duyurdular.²⁷

Kadınlar için en uygun görülen yardım şekli sağlık görevlisi olmalarıydı.²⁸ Avusturya'da Napolyon Savaşları sırasında "vatansever kadın cemiyetleri" kurulmuştu, bunlar zamanla "Kızıl Haç Vatansever Kadın Yardım Cemiyeti"ne dönüşmüşlerdi. Örneğin 1866 yılındaki savaş²⁹ Avusturya'da Kızıl Haç tarafından *Militärisch-Patriotischen Frauen Hilfsvereine* kurulmasını ve kadınların profesyonel sağlık çalışanı olarak yetişmeleri için okullar açılmasını sağladı. Sayıları savaşa kadar artmış, Ağustos 1914'te büyük patlama olmuştu.³⁰ Savaş başladığında gönüllü yardım cemiyetleri kısa süre içerisinde faaliyete geçtiler. Avusturya'da farklı görüşten kadınlar savaş yardım cemiyetlerinde bir araya geldiler. Henüz daha savaşın çok başındayken birçok kadın cemiyeti 1914 yazında ulusal *Frauenhilfsaktion im Kriege* adı altında birleştiler. Farklı amaçlarla gönüllü olarak çok sayıda kadın örgütlenmesi meydana getirildi.³¹ Viyana'daki kadın hareketinin önde gelen savunucuları farklı görüşte olsalar da bunları dile getirmeyerek birlik oldular.³²

Osmanlı Devleti'nde de benzer şekilde savaşlarda kadınların hemşire olarak görev yapması Balkan Savaşı sırasında gerçekleşmişti.³³ 1912'de *Hilâl-i Ahmer Hanımlar Cemiyeti* kurulmuştu. 1914'e gelindiğinde derneğin üye sayısı on bini aşıyordu.³⁴ Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Millî Müdafaa Cemiyeti, İstihlâk-ı Millî Kadınlar Cemiyeti ordu için yardım çalışmalarına yöneldiler.³⁵

25 Aibe-Marlene Gerdes, "Der Krieg und die Frauen: Geschlecht und populäre Literatur im Ersten Weltkrieg. Eine Annäherung" *Der Krieg und die Frauen: Geschlecht und populäre Literatur im Ersten Weltkrieg*, yay. haz. Aibe-Marlene Gerdes Michael Fischer, Waxmann 2016 Münster, New York, s. 10.

26 François Thebaud, "Büyük Savaş ve Cinsel Bölünmenin Zaferi", *Kadınların Tarihi: 20. Yüzyılda Bir Kültürel Kimliğe Doğru*, yay.haz. Georges Duby, Michelle Perrot, İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2005, s. 36.

27 Ute Daniel,"Frauen", *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, yay. Haz. Gerd Krumeich, Gerhard Hirschfeld, Irina Renz, Ferdinand Schöningh, Almanya, 2009.

28 Gerdes, agm, s. 14-15.

29 Avusturya'nın yenilgisi ile sonuçlanan Avusturya-Prusya (Königgratz) Savaşı. Ayrıntılı bilgi için bkz. John Breuilly, *Avusturya, Prusya ve Almanya'nın Oluşumu: 1806-1871*, çev. Ali Selman, İletişim yay. İstanbul 2019, s. 129-137.

30 Christa Hämmerle, "Von den geschlechtern der Kriege und des Militärs", *Was ist Militärgeschichte*, yay. haz. Thomas Kühne, Benjamin Ziemann, Ferdinand Schöningh Verlag, s. 234, Paderborn, 2000.

31 Christa Hämmerle, *Heimat/Front: Geschlechtergeschichte/n des Ersten Weltkriegs in Österreich-Ungarn*, Böhlau Verlag, Viyana 2014, s.13.

32 Healy, age, s. 169.

33 Osmanlı'da hemşirelik eğitimi II. Meşrutiyet döneminde Besim Ömer Paşa'nın teşvikiyle başlamıştır. 1911 yılında Kadırga Doğum Kliniğinde ebelerle hastabakıcılık dersi verilmiştir. Kurnaz, age, s. 108-109.

34 Çakır, age, s. 101.

35 Nuray Özdemir, "I. Dünya Savaşı'nda İstihlâk-ı Millî Kadınlar Cemiyeti", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı:36, 2019, s. 34.

Savaş zamanında kadın hareketine önemli gelişmelerden bir diğeri de kadınlara iş hayatında duyulan ihtiyacın artmasıydı. Savaş, cephe ve cephe gerisindeki rollerin geçirgenliğini arttırmıştı. Her iki imparatorlukta da kadınlar farklı iş kollarında ve orduda görev aldılar. Savaşın ilk yılında Avusturya’da kadınlar işsizlikten en çok etkilenen kesim oldu. %60’ı kadın işçilerden oluşan tekstil endüstrisinde çok sayıda işten çıkarma gerçekleştirildi. Ancak ilerleyen dönemde kadınların özellikle savunma sanayinde istihdam edilmelerine karar verildi. Aralık 1915’te Savaş Bakanlığı kadınları “sivil cephe askerleri” olarak tanımlamasıyla savaş ve sanayi üretimi arasındaki ilişki tescillendi.³⁶ Viyana’daki metal ve makine sanayinde çalışan kadın sayısı 1913’te %17,5 iken 1916’da 42,5’a yükseldi. Çok sayıda kadın vatman ve kondüktör işe alındı, günde 12-14 saat çalıştılar. Fabrikada çalışan kadınlar erkeklerin üçte biri veya yarısı kadar ücret aldılar.³⁷ Savaş sanayisi için daha çok önem arz eden fabrikalarda maaşlar savaş öncesine kıyasla yükselse de kadınların maaşları erkeklerinkinden azdı.³⁸

Kadınların istihdamı meselesi Avusturya’da olduğu gibi Osmanlı’da da Harbiye Nezareti tarafından çözüme kavuşturuldu. Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa’nın başkanlığında ve eşi Naciye Sultan himayesi altında 1916 yılının yaz aylarında kurulmuş olan Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi Müslüman kadınların çalışma hayatına atılmasına ön ayak oldu. Kadınların fabrikalardaki istihdamları da arttı. Örneğin şekerlik, tahin ve bisküvi imal eden fabrikalarda 1913 yılında 324 işçiden 77’si, 1915’te 95 işçiden 15’i kadındı. Konserve imalatında 1913’te bu sektördeki fabrikalarda 80 erkeğe 194 kadın varken 1915’te 22 erkeğe karşılık 43 kadın çalışıyordu. Tütün imalatında 1913’te 1186’sı erkek 923’ü kadın iken, 1915’te 1141 erkeğe karşılık 1086 kadın çalıştı.³⁹

Kadınlar da erkekler gibi askerlik vazifesinde bulundular. 10 Eylül 1917 tarihinde Birinci Kadın İşçi Taburu kuruldu. İşçi Taburunun mevcudu 100 kişiye varmadı. Tabur kendisinden beklenen katkıyı gösteremedi. Taburun kurulduğu ilk günlerde tarımsal üretime başlansa da çoğu İstanbullu olan kadın işçilerin bu işlere hiç yatkın olmadığı görüldü. Ayrıca yol çalışmaları da sonuç vermedi.⁴⁰

Savaş zamanı kadınların yüklendikleri önemli vazifelerden biri de cephedeki askerler için dokuma, kıyafet vb. hazırlamak oldu. İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti, Muavenet-i Askeriye komisyonu adında bir komisyon kurarak askerlerin ihtiyaç duyduğu eldiven, çorap, iç çamaşırı, yelek gibi malzemeyi üretti.⁴¹ Avusturya’da da benzer bir faaliyet yürütüldü. Bu faaliyetler Savaş Bakanlığı’ndan alınan malzeme ve ücret karşılığında yapıldığı gibi gönüllü olanlar da vardı. Ayıca okullardaki öğrenciler de ders saatlerinde bu faaliyete katkı sağladılar.⁴²

Savaş boyunca cephe gerisinin karşı karşıya kaldığı en büyük sorunlardan biri de açlıktı. 1916/1917 kışı Avusturya’da “açlık kışı” (*hungerwinter*) diye bilinir. Bunun yanında kaçakçılık, tefecilik gibi sorunlar karşısında devletin üzerine düşen görevi yapmadığını

36 Manfred Rauchensteiner, *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy: 1914-1918*, Böhlau Verlag, Wien, 2014, s. 424.

37 Holger Herwig, *The First World War: Germany and Austria-Hungary 1914-1918*, Bloomsbury, Londra, 2014, s. 277.

38 Daniel, agm, s. 125.

39 Kurnaz, age, s. 198-202.

40 Yavuz Selim Karakışla, “Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler: 1. Kadın İşçi Taburu: 1917-1919, 1914’ten 2014’e”, *100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak*, Harp Akademileri basımevi, İstanbul 2014, s. 260.

41 Özdemir, agm, s. 29.

42 Hämmerle, age, s. 120.

inanan halk protestolara başladı. 1916 yazında erkek ve kadın işçi sınıfı greve başladı.⁴³ İlaşe temini savaşta Avusturya'nın kaybettiği en önemli "muharebelerden" biri olarak tarihe geçti. Habsburg İmparatorluğu'nun Macaristan kısmı Avusturya'ya gıda ürünü ihracını kesti. Cepheleden Başkent Viyana'ya kadar açlık her yerdedi.⁴⁴ İstanbul'daki kadınlar da açlık, hayat pahalılığı ile mücadele ettiler.⁴⁵

Yukarıda görüldüğü gibi savaş müttefik Osmanlı ve Avusturyalı kadınların benzer zorluklar ve tecrübeler yaşamalarına neden oldu. Hükümetlerin başvurdukları çözümler, kadınların fedakarlıkları onları ortak paydada birleştirmiştir.

D- Osmanlı ve Avusturya Basınında Müttefik Kadınlar Hakkındaki Değerlendirmeler

Savaş, kadınları toplumsal hayatta daha görünür kıldığından savaş zamanı her devlette kadın hareketi daha hararetli tartışılmıştır. Bu tartışmaların en iyi görülebileceği yerlerden biri kadın hareketinin sesi olan dergiler ve ana akım basındır.

Örneğin savaş zamanı yayın hayatına başlayan *Bilgi Yurdu Işığ*⁴⁶ dergisinde ele alınan konulardan biri kadınların istihdamı meselesiydi. Osmanlılar müttefikleri Alman ve Avusturyalı kadınların savaşta konumları ile Müslüman kadınlarını karşılaştırıyorlardı. Macid Şevket'in "Kadınlarımızın Çalıştırılması" başlıklı makalesinde savaş nedeniyle milletlerin her kuvvetten yararlanmaya çalıştıklarını Almanya'da daha önce erkeklerin yaptığı birçok işin artık kadınlara yaptırıldığını Türk kadınlarında da çalışma hevesi görüldüğü ancak İslam ve Türk kadınına uygun işler seçilmesi gerektiğinin altını çiziyordu.⁴⁷ Derginin sekizinci sayısında "Kadınlık Şüunu" başlıklı yazıda Sabah gazetesinin 13 Ekim 1918 tarihli nüshasındaki "Kadınların Muharebeden İstifadeleri" başlıklı bir yazıdan bahsediliyordu. Avrupa'dan yeni dönen ve ismi verilmeyen bir kişinin gözlemlerine göre Avrupa'da her tarafı kadınlar istila etmişti. Kadınlar bankalarda, ticarethanelerde, fabrikalarda en ağır işlerde çalışıyorlardı. Avusturya'da, Almanya'da tren biletçiliğini yapanlar hep kadınlardı. Almanya'da kadınlar cepheye gitmeseler bile bir asker gibi her türlü yorgunluğa katlanıyorlardı. Avusturya'da kadın dülgerler vardı. Avrupa'daki bu gözlemlerini gazeteye taşıyan kişiye göre savaştan sonra kadınlarla erkekler arasında bir kavga başlayacaktı. Bu mücadele sadece garp memleketleri ile de sınırlı kalmayacaktı. Osmanlı'da da kadın berberler Beyoğlu'nda, Divan Yolunda, Sirkeci'de işlerine devam ediyorlardı.⁴⁸ Sabah gazetesindeki bu haberi yorumlayan Bilgi Yurdu Dergisine göre bu yeni duruma biraz fazla olumsuz bakılıyordu. Kadınlar savaştan sonra erkeğe mühim bir yardımcı kuvvet olacaktı.⁴⁹

Kadınların erkeklerin işlerini elinden alacağı endişesi Avusturya'da da vardı. Maria Klausberger de makalesinde bu sorunun cevabını arıyordu. Klausberger'in ifadesine göre

43 Hämmerle, age, s. 17.

44 Daniel, agm, s.129.

45 Alev Gözcü, "I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32 (2016-Bahar), s. 133-169.

46 Dergi, 1917 yılının Nisan ayında Ahmet Edip ve Macid Şevket Bey tarafından yayın hayatına başlamıştır. Dergide vurgulanan eğitimden uzak kalan kızların eğitim hayatına katılmalarını, eğitilmiş kadının olacak "yeni kadın"ın bu sayede sağlıklı ve başarılı çocuklar yetiştirmesini sağlamaktır. Bilgi Yurdu dergisi, 1916 yılında açılan Bilgi Yurdu Dershanesi'nin yayın organı olduğundan eğitim konuları her sayıda mevcuttur. Genç kızların eğitimi dergide teşvik edilmiştir. Birsen Talay Keşoğlu, "Hakiki Feminist Kimdir?", *Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri: Talepler, Engeller, Mücadele*, Cilt 1, yay. haz. Birsen Talay Keşoğlu, Mustafa Keşoğlu, Libra Kitap, İstanbul, 2019, s. 15-36.

47 Macid Şevket, "Kadınlarımızın Çalıştırılması", *Bilgi Yurdu Işığ*, sayı:2, sene:1, 15 Mayıs 1333.

48 "Kadınların Muharebeden İstifadeleri", *Sabah*, 13 Teşrin-i evvel 1918, s. 3.

49 "Kadınlık Şüunu", *Bilgi Yurdu Dergisi*, Sayı:8.

zafer ve barış geldiğinde erkekler yıllar sonra günlük hayata geri döneceklerdi. Dünya görüşleri, ihtiyaçları, görüşleri, istekleri değişmiş olacaktı. Bütün bunlar bilinmeyen sonuçlar doğuracaktı. Bu erkeklerden çoğu bedenlerinden ve ruhlarından yaralı, eski işlerine geri dönmek için yetersiz olacaktı. Kocanın geri dönmediği, nişanlının savaş meydanında kaldığı yerde ya mamullük maaşı ya da devlet yardımı yetersiz kaldığında kadının varlığını devam ettirmesi veya aile gelirlerine katkısı daha elzem olacaktı.⁵⁰

Yukarıda görüldüğü gibi Avusturya ve Osmanlı basınında benzer tartışmalar yapılırsa da yayınların arasında farklar fazladır. Bu farklardan birincisi yayın sayısında gelmektedir, Avusturya genelinde kadınları konu alan dergi ve gazete sayısı otuz civarındır ve bunların yarısından çoğu Viyana merkezlidir. İstanbul'da ise savaş zamanı kadın dergi sayısı çok azdır. Örneğin Osmanlı kadın hareketi içerisinde çok önemli bir yeri olan *Kadınlar Dünyası* yazı kadrosu gönüllü olarak savaşta yer almak istedikleri için yayına ara vermişlerdir.⁵¹

İkinci önemli fark sayfa sayısında görülmektedir. Avusturya basını savaş öncesi sayfa sayısını büyük ölçüde korumuştur. Bunun en önemli nedeni şüphesiz kâğıt bolluğudur. Oysaki savaş zamanı yaşanan kâğıt sıkıntısı Osmanlı basınına en mustarip olduğu konulardan biriydi. Avusturya'da ise bu konuda herhangi bir sıkıntı yaşanmıyordu. Öyle ki Avusturya müttefik Osmanlı dergi ve gazetelerine savaş zamanı kâğıt ihraç etmiştir. Ancak bunlar içerisinde kadın dergilerine rastlanmamaktadır. İhracat daha çok müttefik propagandasını desteklemek amaçlıdır.⁵²

Diğer bir önemli fark yazarların cinsiyetleridir. Osmanlı basınına savaş zamanı önde gelen *Bilgi Yurdu Işığı* (1917-1918), *Genç Kadın* (1918), *Kadınlar Dünyası* (2 Mart 1918, Sayı 163'ten itibaren tekrar), *Türk Kadını* (1918) gibi dergilerde çoğu zaman kadınlardan daha fazla erkek yazarlar vardı, hatta bazı dergilerin sahipleri ve baş yazarları erkeklerdi. Avusturya'nın önde gelen kadın dergilerinden *Der Bund* (1905-1919), *Neues Frauenleben* (1902-1918), *Dokumente der Frauen* (1899-1902), *Arbeiterinnen Zeitung* (1892-1924) *Die österreichische Frauenwelt* (1911-1919), *Frau und Volk* (1919) gibi dergilerin yazarları ise çoğunlukla kadınlardır.

Yayınlar içerik konusunda da birbirlerinden ayrılırlar. Osmanlı Devleti'ne nazaran Avusturya'daki kadınlar savaşın gidişatıyla alakalı daha kapsamlı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Kadınların savaş karşısındaki düşünceleri, hissettikleri, Osmanlı kadın dergilerinde daha azken Avusturya'da tam tersi bir durum vardır. Avusturya savaşın zorluklarını daha erken yaşadığı için savaş hakkında değerlendirmeler de basına daha çabuk yansımıştır. Kadın haklarının yerleştirilmesinde büyük rol oynayan yayın organları daha çok "savaş ve fedakârlık", "savaş ve kadınların sorunları" gibi başlıklar çerçevesinde yayın yapmışlardır. Temmuz 1914'ten itibaren dergilerde savaş hakkında değerlendirmeler yer almaya başlamıştı. Örneğin *Österreichische Frauen-Rundschau* dergisinin Temmuz 1914 sayısında "Kadın ve Savaş" isimli bir makale yayımlanmıştır. Bu makalede kadınların erkekler savaşırken kendi savaş görevlerini yerine getirmekten kaçınmayacakları belirtilmiştir.⁵³ Osmanlı kadın dergilerinde ise kadın hareketini tartışan önemli makaleler

50 Maria Klausberger, "Zur Frauenfrage", *Österreichische Frauen-Rundschau*, Nr. 147, s.2, 1917.

51 Çakır, age, s. 134. Yine benzer şekilde Hanımlar Alemi son sayısını 18. Sayıyı 6 Ağustos 1914'te çıkarmıştı. Dergi, savaş zamanı uzun süreliğine ara vermişti. Savaşın son yılında kısa süreli de olsa tekrar yayımlanmıştır. Aynı şekilde Siyanet, Kadınlık, Kadınlar Alemi dergileri de 1914 yılının ağustos ayına kadar yayımlanmışlardır.

52 Bilge Karbi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları Arasındaki İktisadi İlişkiler*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016.

53 Maria Klausberger, "Frauen und Krieg", *Österreichische Frauen-Rundschau*, Temmuz 1914.

çıkarsa da bunlar daha çok “savaş ve günlük hayat” temalı konuları içeren daha yüzeysel içeriklere sahipti.

Basın konusunda öne çıkan diğer bir özellik müttefik Osmanlı ve Avusturyalı süreli yayınlarında birbirlerinden ziyade Almanya'daki kadınların deneyimleri hakkında haber yapmalarındır. Osmanlı Devleti ve Avusturya'daki kadınlar savaşın meydana getirdiği açlık, çalışma şartları, sefalet gibi ortak sorunlarla mücadele etseler de birbirleri ile iletişimleri yok denecek kadar azdı. Buna rağmen Almanya'daki gelişmeler iki devlet tarafından yakından takip ediliyordu. Bunun nedeni Almanya'nın müttefikler içerisinde en güçlü “dost” devlet olması olabilir.

Avusturya açısından bakıldığında Alman kadın dayanışmasının doğal bir sonucu olarak Almanya'daki kadınlarla Avusturyalı kadınların iş birliği olağandı. Osmanlı Devleti'nin de Almanya ile ittifakın ötesinde bir ilişkisi vardı. İttihatçıların, özellikle Enver Paşa'nın, Almanya ile bağları kuvvetliydi. Osmanlı askerî modernleşmesinde Almanya'nın savaş öncesi etkisi savaş zamanı katlanarak artmıştı. Bu durum kadınlarla ilgili gelişmelere de yansımıştır. Nitekim Osmanlı kadın dergilerinde Almanya'daki kadınlar hakkında bilgi verilmiş örnek gösterilmiştir.

Bilgi Yurdu Işığ dergisi 10. Sayısında, Muslihiddin Adil (Taylan)'ın *Alman Hayat-ı İrfanı* eserindeki “Kadının Mevkii ve Terbiye-i İnas” başlıklı kısmına yer vermiştir. Muslihiddin Adil Bey'e göre Alman kadınları bir taraftan savaş sonrasına hazırlık yaparken bir taraftan da en mühim görevi olan çocuk yetiştirmekten taviz vermiyordu. Alman kadınına yarına hazırlayan esas unsur mekteplerdi.⁵⁴

Kadınların çalıştırılması konusunda örnek alınan devlet de yine Almanya'ydı. Colmar von der Goltz (Goltz Paşa)'nın savaşta kadınlar hakkında yazdığı bir risalesinde Almanya'da da kadınların orduda görev aldığı ve bunun olumlu bir gelişme olduğu bildiriliyordu.⁵⁵ Keza yukarıda belirtildiği gibi Enver Paşa'nın kadın taburu kurarken Almanya'yı örnek aldığı bilinmektedir.

Almanya'da da Osmanlı kadın hareketine bir ilgi vardı. Örneğin savaşın son yılında Almanya'da Osmanlı'daki kadın hareketi ile alakalı bir doktora tezi yazılmıştır. Tezin yazarı Charlotte Lorenz⁵⁶'dir. Lorenz'in tezi makale şeklinde 1918 yılında yayımlanmıştır.⁵⁷ Lorenz'in eserinin akademik yönü ve tarihi Osmanlı kadın hareketi için önemli bir kaynaktır. Almancanın ortak dil olması nedeniyle Avusturyalı kadınların da bu yayından haberdar olduğunu söylemek mümkündür.

54 Muslihiddin Adil Bey, “Alman Hayat-ı İrfanı”, *Bilgi Yurdu Işığ*, sayı: 10, 1 Şubat 1334. Muslihiddin Adil Bey'in kitabı için Yeni Mecmua'da da bir tanıtım yazısı yer aldı. *Yeni Mecmua*, 24 Kanun-ı Sani 1918.

55 “Harb ve Kadınlar”, *Tanin*, 24 Ocak 1915, s. 3. Savaş zamanı Türk kadınları hakkında bir kitap da yazılmıştır. Bir Alman subayı olan Enders'in Osmanlı'daki kadınlar hakkında yazdığı kitabın içeriği kadınların güzelliği, güzellik bakımı, elbiseleri, takıları, evliliği gibi başlıklara göre hazırlanmıştır. Kitabın sonunda yer alan “Türk kadınının geleceği” başlığında kadınların savaş şartları nedeniyle çalışmaya başladıklarını bunun sonucu olarak kadınların istemedikleri evliliklerini sona erdirebilecekleri yazar. Kitabın yüzeysel ve şarkiyatçı bir bakış açısıyla yazıldığını söylemek gerekir. Franz Carl Enders, *Die Türkische Frauen*, Verlag von Arthur Hertz, München, 1916.

56 Dr. Charlotte Lorenz (1895-1979) iktisat ve istatistik alanında uzmanlaşmıştır. En son Prof. unvanıyla Göttingen Üniversitesi'nde görev yapmıştır. <http://uwind.mpiwg-berlin.mpg.de/en/fm13-dab-detail-en/45> (erişim tarihi: 21.09.2020)

57 Charlotte Lorenz, “Die Frauenfrage im Osmanischen Reiche mit besonderer Berücksichtigung der arbeitenden Klasse”, *Die Welt des Islams*, Cilt:6, 1918, s. 73-205.

Almanca basında Osmanlı kadınlarıyla ilgili gelişmelerin takip edildiğine bir diğer örnek de savaş devam ederken Almanya’da Halide Edip (Adivar)ın *Yeni Turan*⁵⁸ isimli eserinin Almancaya çevrilerek yayınlanması verilebilir.⁵⁹ Eser ünlü şarkiyatçı Friedrich Schrader tarafından Almancaya çevrildiğinde esere Türkçe aslında olmayan bir alt başlık eklenir: *ein türkisches Frauenschicksal* (Türk Kadının Alinyazısı)

Halide Edip Avusturya basınında da kadın hareketinin öncüsü olarak bilinmekteydi. Savaştan kısa bir süre önce Osmanlı kadın hareketinin öncülerinin Tokatlıyan Hotel’de bir araya geldiği bir toplantıda Halide Edip’in coşku dolu bir konuşma yaptığı haberi gazetede yer almıştı. Gazetede habere göre kadınların bir araya geldiği bu yemek daveti polisin müdahale etmediği ilk davetti. Türk kadınlarının sayısı otuz civarındayken Avrupalı devletlerden kadınlar da gelmişti. Halide Edip, konuşmasında kadınları haklarını savunmaya davet etmişti.⁶⁰

Kitabın 1916 yılında Almanya’da yayımlanmasının ardından Avusturya’nın önde gelen gazetelerinden Neue Freie Presse’de Halide Edip sadece bir yazar değil aynı zamanda kadın haklarının savunan bir siyasetçi olarak tanıtıldı.⁶¹

Avusturya basınında kadın dergileri içerisinde olmasa bile ana akım gazetelerde Osmanlı Devleti’ndeki kadınlar hakkında sıklıkla haber yapıldığı söylenebilir. Bu haberler Avusturya kamuoyunun Osmanlı kadınları hakkında nasıl bir fikre sahip olduklarını göstermektedir.

Buna bir örnek olarak Budapeşte merkezli *Pester Lloyd* gazetesinin Osmanlı’da savaş zamanı erkek işgücü azlığının kadınların uyanışına vesile olduğunu ve kadınların iş hayatına dahil olduğu haberi verilebilir. Gazete Enver Paşa’nın eşi Prenses Naciye Sultan’ın devlet desteği ile Müslüman kadınların çalışması için bir cemiyet kurulduğunu ve bu cemiyetin yaklaşık 10.000 kişinin kadının çalışabileceği bir atölye kurduğu örneğini verir. Bu atölyede çalışmayan kadınlar eve iş de alabiliyordu. Türk basını bu girişimi coşkuyla karşılamıştır.⁶²

Avusturya basınında kadınların eğitim imkanlarının iyileştirilmesine yönelik Osmanlı hükümetinin attığı adımların takip edildiği görülmektedir. 1917 yılında kadınların ticaret eğitimine başlamaları kararının basında yer alması buna örnektir.⁶³ 3 Şubat 1918 tarihli *Österreichische Illustrierte Zeitung*, *Tanin* gazetesine dayanarak yaptığı haberde bunun çok önemli bir adım olduğunu belirtmiştir. Türk kadınının erkekler yanında yer alması savaş sayesinde olmuştu.⁶⁴ Savaşın kadınlara olumlu katkıları yaptığı yönündeki bir başka haber kadın çalışma taburunun kurulmasıydı. *Österreichs-Volks-Zeitung* gazetesine göre bir iki yıl öncesine kadar böyle bir şeyin olması hayal dahi edilemezken savaş kadınları

58 Eser, 1913 yılında Tanin matbaası tarafından yayımlanmıştır. Eser, Halide Edip’in ütöpik bir romanıdır. Romanında ele alınan konuya göre kadınlar 1931 yılında “Yeni Turan”da Türkçülüğün ve İslamın korunarak kadınların modernleşmesi ele alınmaktadır. Olcay ÖnerToy, “Halide Edip’in Yeni Turan’ı ve Ziya Gökalp”, *Türkoloji Dergisi*, Cilt:2, Sayı:1, 1965.

59 Halide Edip Adivar (1916), *Das Neue Turan: ein türkisches Frauenschicksal*, çev. Friedrich Schrader, Verlag Gustav Kiepenheuer, Weimar.

60 “Ein eigenartiges Damenessen”, *(Neuigkeits)Weltblatt*, 12 Temmuz 1914, s. 13.

61 “Eine türkische Dichterin”, *Neue Freie Presse*, 27 Şubat 1916, s. 17-18.

62 “Die türkische Frau im Wirtschaftsleben”, *Pester Lloyd*, 27 Ağustos 1916, s.10.

63 1917 yılında *Ticaret Mekteb-i Âlisi* “İnasa Mahsus Amelî Ticaret Dersleri” verilmesi yönündeki kararı 1917’de uygulamaya geçirdi. 1917-1918 Eğitim- Öğretim yılında, eğitim süresi 9 aydan ibaret olan ve Ticaret Mekteb-i Âlisi’ne bağlı olmak üzere “Amelî İnas Ticaret Şubesi” açılmıştır. Ahmet Sait Özkul, Hatice Baysal, “Son Dönem Osmanlı Kadın Yükseköğretiminde Girişimcilik Kodları: Dârülmualimât, İnas Dârülfünûnu ve Ticâret Mekteb-i Âlisi” *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ağustos 2017, Sayı: 41, s. 9.

64 “Die Frauenfrage in der Türkei”, *Österreichische Illustrierte Zeitung*, 3 Şubat 1918, s. 19.

çağdaştırmıştı. Savaş kadınların ticarete, kamuoyunda görünür olmasının önünü açmışken şimdi de orduya girebiliyorlardı.⁶⁵

Osmanlı kadınları hakkında yapılan değerlendirmeler içerisinde Avusturya basınında öne çıkanlardan biri de Velihaht Vahdettin Efendi'nin 15 Aralık 1917-4 Ocak 1918 tarihleri arasında Almanya'ya düzenlediği bir gezi sırasında verdiği mülakattır. Refakatçileri Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa, eski Başmabeyinci Başmabeyinci Lütfi Simavi Bey, Miralay Naci, Teşrifatçı İhsan, Hususi Kâtip Refik, Yaver Binbaşı Asaf ve Yüzbaşı Hulusi Beyler ile Velihaht, Alman karargahlarını ziyaret etmiş, Berlin'de Alman İmparatoru II. Wilhelm ile görüşmüş, Krupp fabrikalarını gezmiş ve Alman basınına bir mülakat vermiştir.⁶⁶ Alman *Vossische Zeitung* gazetesi bu mülakata ilk sayfasında yer vermişti. Avusturyalı *Neues Wiener Journal* da bir gün sonra bu mülakatın haberini yapmıştır. Mülakatta Velihaht kadınların savaştaki durumlarını da değerlendirmiştir. Muhabirin kadınların şartlarını sorması üzerine Vahdettin, Krupp fabrikasını gezdiğinde 10.000'den fazla Alman kadınının ateş ve demir içinde ağır şartlar altında çalıştıklarını gördüğünü, Osmanlı'da da kadınların Posta ve Telgraf müdürlüklerinde çalıştıklarını ama temponun daha düşük olduğunu söylemiştir. Vahdettin'e göre kırsaldaki ve şehirdeki kadının ayrımının yapılması gerekiyordu. Kırsaldaki kadın tıpkı diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi evde, bahçede ve en çok da tarlada çalıştığı için kadının eve kapatılması gibi bir şey orada bilinmiyordu. Sadece şehirdeki kadının kısıtlamaları vardı. Müslümanların dini kanunlarından Kuran ve Hadis'e göre kadın ve erkek haklar açısından eşitti. Ama yüzyıllar geçtikçe Müslümanlar başka halklardan özellikle de kentli kadının davranışları konusuna ilişkin başka adetler almıştı. Bu adetlerin şimdi yeniden hafifletilmesi gerekiyordu. Şimdi amaçlanan dini kanunlarda da belirtildiği gibi, kadın-erkek denkleğini tekrar tanımaktı.⁶⁷

Avusturya basınında çıkan bir başka yazı konuya daha genel bir açıdan yaklaşmıştır. Bu yoruma göre savaş Türkiye'de olduğu kadar başka hiçbir yerde kültürel ve iktisadi köklü değişiklikler yaşatmamıştı. Madenlerin kullanımının ve iktisadî imtiyazlarının çoğunu yabancı devletlere terk eden Türkler için kültürel ve dinî bakış açılarının değiştiği yeni bir dönem başlıyordu. Savaştan önce tipik olan bir diğer konu kadınların iktisadî hayata katılımdaki eksikliği idi. Savaş bu durumu tamamen değiştirmişti.⁶⁸

Avusturya basınında Osmanlı kadınlarının yaşadıkları savaş deneyimlerini değerlendirirken şarkiyatçı bakış açısından kurtulamayan gazeteler de vardı. Sosyal demokratların yayın organı *Arbeiterinnen Zeitung* gazetesinde Mart 1916'da Türk kadını hakkında bir yazı kaleme alınmıştı. Kimliği belli olmasa da yazarın Osmanlı'yı ziyaret ettiği yazısına İzmir, Galata ve Üsküdar'da gördüğü kadınlardan örnekler vererek başlamasından anlaşılmaktadır. Yazara göre Türk kadın hareketinin ana hedefi kadının beden ve mekân olarak özgürleşmesi, peçenin kaldırılması, harem hayatının ve kontrolün adım adım sona erdirilmesiydi. Türk kadını kadın işçi haklarını dert etmek zorunda değildi; çünkü Batı Avrupalı benzeri bir işçi sınıfı sanayi ve ticaret açısından yetersiz olan Osmanlı Devleti'nde mevcut değildi. Dul ve yetimlerin korunması devletin ve hayırsever halkın kontrolü

65 "Ein türkisches Arbeiterrinnenbataillon", *Österreichs-Volks-Zeitung*, 9 Ağustos 1918, s. 6.

66 Kâmil Çolak, Fahri Yetim, "Velihaht Vahdeddin ve Mustafa Kemal Paşa'nın Almanya Seyahati ile İlgili Bazı Tespitler", *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:17, 2017, s. 129-145.

67 Mülakatın aslı için bkz. "Unterredung mit dem türkischen Thronfolger", *Vossische Zeitung*, 1 Ocak 1918. Avusturya basınında mülakat için bkz. "Eine Unterredung mit dem türkischen Thronfolger", *Neues Wiener Journal*, 2 Ocak 1918.

68 "Für unsere Frauen", *Fremden-Blatt*, 21 Aralık 1916, s. 10.

altındaydı; kimsesiz bir çocuğun gereksinimlerinin bunlar tarafından karşılanıyor olması nedeniyle bu gereksinimlerden Türk kadını bihaberdi.⁶⁹

Bir başka yazı yukarıdaki şarkiyatçı bakış açısına bir gönderme yapacak şekilde hazırlanmış gibidir. Yazara göre “1001 Gece Masalları” Batılıların Türk kadını algısı için çok kötü bir reklam yapmıştı. Tüm Avrupa’da romanlarda Türk kadını hiçbir hakkı olmayan ve peçenin arkasındaki mistik bir masal ögesi, bir çeşit köle, eşinin elinde bir eğlence objesi gibi tasvir edilmişti. Berlin’den Boğaz kıyılarına ulaşmak sadece kırk sekiz saat sürerken Türk kadını hakkında böyle dar fikre sahip olmak ne kadar üzücüydü. Ama savaş artık kadınlar hakkında daha iyi bir fikir sahibi olmak için en uygun zamandı. Türk kadını artık sadece hastanelerde çalışmıyordu, yüzlercesi düşmandan çok az bir mesafede olan cephelerdedi, Çanakkale savaşı sırasında şehit olmuşlardı. Modern Türk kadını hakkında yapılan bu olumlu tasvirler “1001 Gece Masalları” efsanelerine inanan Batılıların fikirlerini değiştirirse yazar mutlu olacaktı.⁷⁰

E- İmparatorluklar Dağılırken Kadın Hareketi: 1918 yılında Türk ve Alman Kadınları

1918 yılında savaş sona erdi ve mağlup İttifak devletleri 18 Ocak 1919 tarihinde Paris’te toplanan Barış Kongresi’nde savaş suçlusu olarak ağır barış antlaşmalarına mahkûm edildiler. Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorlukları için savaşın bir diğer önemli sonucu çok uluslu imparatorlukların dağılarak ulus devletlerin kurulmasıydı.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun dağılma sinyalleri savaşın son aylarında verilmeye başlanmıştı. 1918 yılının Ekim ve Kasım aylarında ardı ardına gelen bağımsızlık hareketleri ile savaşın sonunda ulus devletleşme süreci başladı, Habsburg Hanedanlığı sona erdi.⁷¹ İmparatorluğun dağılmasının ardından Avusturya’da 12 Kasım 1918’de geçici ulusal parlamento kuruldu, Cumhuriyet ilan edildi. Avusturya ve Almanya’nın *Alman* niteliği sonucu *Deutschösterreich* (Alman Avusturyası) adında Almanya’nın altında bir “demokratik cumhuriyet” kurulması kararlaştırılmıştı.⁷² Bu gelişmeler Alman milliyetçiliğinin Avusturya’da giderek güçlenmesine neden oldu.

Yeni bir siyasî rejime geçiş süreci kadın hareketine de yansdı. Avusturya’nın demokrasiye geçişi kadınların oy hakkı mücadelesinin zaferle sonuçlanmasını sağladı. 27 Kasım 1918’de kadınların seçim hakkı geçici ulusal parlamento tarafından onaylandı. Avusturya’da kadınların seçim hakkı elde etmesi sonrası yayın hayatına başlayan sosyal demokratların yayın organı *die Wählerin* gazetesinde çıkan bir haber kadınların seçim hakkını elde etseler de savaşın olumsuz koşullarının devam ettiğini göstermekte aynı zamanda savaş sonundaki siyasî, toplumsal sorunları da ortaya çıkarmaktadır. “Seçmek Değil, Ekmek İstiyoruz!” başlıklı yazıda kadınların bu cümleyi sıklıkla söyledikleri ifade ediliyordu. Oysaki yazara göre kadınlar seçim haklarını kullanırlarsa ileride daha rahat ekmek bulabilirdiler. Yiyecek bir şeylerinin olmamasının nedeni eski Kayserin, generallerin ve soyluların bir arşidükün intikamını almak için savaş çıkartmaları ve yüzbinlerce kişinin bu uğurda kurban verilmesiydi. Kurban verilenler sadece savaş meydanlarına gidenler değil aynı zamanda cephe gerisinde yiyecekleri olmayan suçsuz kadınlar ve çocuklardı. Habsburg hanedanlığı tahtını koruyabilsin, artık yaşam gücüne sahip olmayan eski monarşi

69 “Die türkische Frau”, *Arbeiterinnen Zeitung*, 28 Mart 1916, s.2-3.

70 “Die türkische Frau und ihre Friedensarbeit”, *Fremden-Blatt*, 24 Aralık 1916, s. 36.

71 Bilge Karbi, “Birinci Dünya Savaşı Sonrası Almanya ve Avusturya: 1918-1919”, *İmparatorluklar Çağına Veda*, ed. Bülent Bakar, Okan Yeşilot, Süleyman Beyoğlu, Mehdi Genceli, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2019.

72 Almanya ve Avusturya’nın bu birleşme (Anschluss) kararı Ocak 1919’ta toplantılarına başlayan Paris Barış Kongresi temsilcileri tarafından kabul edilmedi. Howard M. Sachar, *Avrupa’nın Katli: 1918-1942*, çev. Erdem Gökyaran, YKY, İstanbul 2017, s. 187-188.

tekrar kanla bir araya getirilsin diye savaş dört yıl sürmüştü. Burjuva siyasî partileri, Alman milliyetçiler ve Hristiyan sosyalistler savaşı büyük bir coşkuyla alkışlamışlardı ve sadece zaferden bahsetmişlerdi. Sosyal demokratlar henüz çoğunluğu elde etmeseler de çoğalarak insanların ekme, kıyafet ve ev alabilecek güce erişmeleri sağlanmalıydı. Ama kadınlar “Seçmek değil, ekme istiyoruz!” diye bağırma devam ederlerse bu istekler gerçekleşmezdi. Kadınlara açık çağrı şeklinde sona eren bu yazıda son olarak güncel şartlarda ekme olmasa bile gelecekteki ekme için kadınların seçime katılmaları istenmiştir.⁷³ Yazıda Cumhuriyete, demokrasiye ve parlamentoya duyulan güvenin altı çizilmiştir. Savaş sonrası parlamento, seçim gibi siyasî gelişmelerin hızlanması kadın hareketinin siyasî yönünü ve kadınların oy potansiyeli olarak önemini arttırmıştı.

Avusturya'da savaş öncesinde kadınların amacı iş hayatında erkeklerle eşit haklara sahip olmaktı ve savaş koşulları bu amacın gerçekleşmesine olanak sağlamıştı, artık hedeflenen bu hakkın savaş sonrasında da devam etmesiydi.⁷⁴

Osmanlı Devleti ise 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak savaştan çekildi ve kısa bir süre sonra İtilaf devletlerince işgal edildi. Bu işgaller, 11 Ekim 1922 Mudanya Mütarekesi ile sona eren Kurtuluş Savaşı'nı başlattı.

Türkiye de tıpkı eski müttefiki gibi bir yandan yeni bir siyasî düzene geçerken diğer taraftan savaşın toplum üzerinde yarattığı sarsıcı etkilerle karşı karşıya kaldı. Örneğin savaştan sonra ortak bir diğer nokta da eve dönen subayların ve askerlerin istihdamıydı. Harp sonrası askerlerin eve dönmesi korkulan öngörüyü gerçek kıldı. Terhisin başlamasıyla birçok memure işten çıkarıldı. 1919 yılında yayımlanan *İnci* dergisinde memurların işten çıkarılmasını yazdılar.⁷⁵

Savaşın sonuna doğru milliyetçilik ve milli kimlik daha da ön plana çıktı. Kadınların toplumdaki yeri ve karşılaşılan sorunlar milliyetçilik temelinde ele alındı. 1919 yılında yayın hayatına başlayan *Genç Kadın* dergisinin ilk sayısında yer alan bir yazıda Osmanlı kadınları Avrupalı kadınlarla tekrar karşılaştırıldı; ancak bu sefer eski müttefik Almanya da karşılaştırmaya dahil edilmişti. Yazıya göre bir İslam bilhassa da bir Türk Kadını, bir Fransız, bir Alman, bir İngiliz hele hiç de bir Amerika kadını değildi. Çünkü her milletin kendi dini, siyasî ve toplumsal yapısı vardı ve bunları ihmal etmek bir hataydı.⁷⁶

Kadınların kaleme aldığı yazılarda kadın hareketi daha açık bir dille tartışılmaya devam etti. “Kadınlık Haklarından: Biz ne istiyoruz? Onlar neyi esirgiyorlar?” başlıklı makalenin yazarı Fahriye Nahit'e göre Avrupalı kadınların haklarını serbestçe istemelerinin nedeni ve bir milletteki kadınlarının yükselmesinin altında yatan ana unsur eğitimdi.⁷⁷

Türkiye'de işgallerin yarattığı bağımsızlık tehdidi Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması ile son buldu. 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşmasının imzalandı ve bağımsız bir ulus devlet kuruldu. Bundan sonra yapılması gereken Türk inkılabını gerçekleştirmek ve Türkiye'yi çağdaş muasır medeniyetler seviyesine çıkarmaktı. 1934 yılında kadınlara seçme

73 “Wir wollen nicht wählen, wir wollen Brot!”, *Die Wählerin*, 23 Aralık 1918, s.1.

74 Lydia Jammerneegg, Helga Hofmann-Weinberger, „Kriegsgewinn der Frauen?“ *Lebensrealitäten und politische Forderungen österreichischer Frauen während des Ersten Weltkriegs, Erster Weltkrieg, Die bewahrte Erinnerung*, Johanna Rachinger Viyana 2014, s. 22-25.

75 Zafer Toprak, *Yeni Hayat: İnkılap ve Travma 1908-1928*, Doğan Kitap, İstanbul 2019, s. 60-61.

76 “Mesleğimiz”, *Genç Kadın*, Sayı:1, 4 Ocak 1919.

77 Fahriye Nahit, “Kadınlık Haklarından: Biz ne istiyoruz? Onlar neyi esirgiyorlar?”, *Genç Kadın*, sayı: 2, 16 Ocak 1919.

hakkı tanınması ve kadınların eğitim imkanlarının genişletilerek daha çok kadının istihdam edilmesi Cumhuriyet dönemi inkılaplarının önemli kazanımlarını olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

19. Yüzyılda Batı'da kadın hareketi sesini yükseltirken Osmanlı kadınları bu hareketin neresindeydi sorusu bu makalenin çıkış noktasını oluşturmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde modernleşme adımlarında Batılı devletler ile iş birliği yapılırken Avrupalı kadınlar ile Osmanlı kadınlarının iletişimi hangi seviyeydi, Osmanlı Devleti'nde kadınların hak mücadelesi Avrupa'da ne kadar tanınıyordu gibi sorular Osmanlı kadın hareketinin çağdaşları ile karşılaştırılması ile ortaya çıkarılabilir.

Savaş öncesi döneme bakıldığında kadın hareketi Avusturya'da 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlenmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti'nde ise bu daha geç ve daha yüzeyseldi. Osmanlı kadınlarının talepleri toplumsal statü edinmek, eğitim gibi konularken Avusturya'da bunlar yanında oy hakkı da talep edilmiştir. Osmanlı kadınlarının II. Meşrutiyet döneminde ardi ardına yaşanan savaşlar sırasında özellikle sağlık alanında yer almaları onları toplum nezdinde ön plana çıkarmıştır.

Savaş zamanı müttefik kadınları benzer konularda mücadele etmişlerdir. Kadınların istihdam oranlarında bir artış yaşanırken bir yandan da açlık gibi sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu ortak sorunlar yine de müttefik kadınları birbirlerine yakınlaştırmamıştır. Almanya hem Avusturya hem Osmanlı Devleti için ilk başvurulmuş, örnek alınan devlet statüsünü korumuştur. Buna rağmen Osmanlı kadınlarının Avusturya basınında sıkça yer aldığını söylemek gerekir. Avusturya basınında Osmanlı kadınları bir taraftan ileriye dönük, modern bir tasvirle çizilirken kimi zaman da şarkiyatçı bakışa hapsedilmiştir.

20. Yüzyılın artan toplumsal hareketliliğinde başı çeken kadınlar için Birinci Dünya Savaşı ve sonuçları önemli kazanımlar yaratmıştır. Bu kazanımlar içerisinde öne çıkanlar kadınların oy hakkı ve eğitimidir.

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

Arbeiterinnen Zeitung

Bilgi Yurdu İşği

Die Wählerin

Die Welt des Islams

Fremden-Blatt

Genç Kadın

Neue Freie Presse

Neues Wiener Journal

Österreichische Frauen-Rundschau

Österreichische Illustrierte Zeitung

Österreichs-Volks-Zeitung

Pester Lloyd

Sabah

Tanin

Vossische Zeitung

Yeni Mecmua

Kitaplar ve Makaleler

Adivar, Halide Edip (1916), Das Neue Turan: ein türkisches Frauenschicksal, Verlag Gustav Kiepenheuer, Weimar.

Ahmet Emin Yalman, (2018) Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın: 1831-1913, Türkiye İş Bankası, Kültür Yay. İstanbul.

Bader-Zaar, Birgitta (2006) "Frauenbewegungen und Frauenwahlrecht", Die Habsburgermonarchie: 1848-1918, Cilt:8, yay. haz. Peter Urbanitsch, Helmut Rimpler, Austrian Academy of Sciences Press.

Berktaş Fatmagül (2003), Tarihin Cinsiyeti, Metis Yay. İstanbul.

Beydilli, Kemal (2010), "Şark Meselesi", TDV, İstanbul, s. 352-357.

Bittermann-Wille, Christa; Hofmann-Weinberger, Helga (2001) "Historische Frauenzeitschriften", Kolloquia: Frauenbezogene/feministische Dokumentation und informationsarbeit in Österreich", Viyana.

Bittermann-Wille, Christa; Hofmann-Weinberger Helga (2000) "von der Zeitschrift *Dokumente der Frauen* zur Dokumentation von Frauenzeitschriften" Medien&Zeit, sayı 15.

Breuilly, John (2019) Avusturya, Prusya ve Almanya'nın Oluşumu: 1806-1871, çev. Ali Selman, İletişim yay. İstanbul.

Çakır, Serpil, (2016), Osmanlı Kadın Hareketi, Metis yay. İstanbul.

Çolak, Kâmil, Yetim, Fahri (2017), "Veliâht Vahdeddin ve Mustafa Kemal Paşa'nın Almanya Seyahati ile İlgili Bazı Tespitler", Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı:17.

Daniel Ute, (2009), "Frauen", Enzyklopädie Erster Weltkrieg, yay. Haz. Gerd Krumeich, Gerhard Hirschfeld, Irina Renz, Ferdinand Schöningh, Almanya.

Denman, Fatma Kılıç (2010) Yeni Harflerle Kadın: II Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi (1908-1909), Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Özel Yayın, İstanbul.

Enders, Franz Carl (1916), Die türkische Frauen, Verlag von Arthur Hertz, Münih.

Evciman, Semih (2019), Önsöz: Erkekler Dünyası, Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadını Dergileri: Talepler, Engeller, Mücadele, Cilt:2, yay. Haz. Birsen Talay Keşoğlu, Libra Yay. İstanbul.

Feigl, Susanne (2016), Factsheet: 150 Jahre Frauenrechte in Österreich, Sozialministerium, Viyana. https://www.lifelong-learning.at/Wordpress/wp-content/uploads/2016/06/Factsheet_Frauenrechte.pdf

Gerdes, Aibe-Marlene (2016) "Der Krieg und die Frauen: Geschlecht und populäre Literatur im Ersten Weltkrieg. Eine Annäherung" Der Krieg und die Frauen: Geschlecht und populäre Literatur im Ersten Weltkrieg, yay. haz. Aibe-Marlene Gerdes Michael Fischer, Waxmann, Münster, New York.

Gözcü, Alev (2016), "I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, XVI/32, Bahar.

Güzel, Şehmus (1985) "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, c. III, İstanbul.

- Hämmerle, Christa (2000), "Von den geschlechtern der Kriege und des Militärs", Was ist Militärgeschichte, yay. haz. Thomas Kühne, Benjamin Ziemann, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn.
- Hämmerle, Christa (2014), Heimat/Front: Geschlechtergeschichte/n des Ersten Weltkriegs in Österreich-Ungarn, Böhlau Verlag, Viyana.
- Healy, Maureen (2004), Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I, Cambridge University Press.
- Herwig, Holger (2014), The First World War: Germany and Austria-Hungary 1914-1918, Bloomsbury, Londra.
- Hobsbawm, Eric (2010) İmparatorluk Çağı: 1875-1914, çev Vedat Aslan, Dost Kitabevi Yay. Ankara.
- Jammernegg, Lydia Helga Hofmann-Weinberger (2014) Kriegsgewinn der Frauen" Lebensrealitäten und politische Forderungen österreichischer Frauen während des Ersten Weltkriegs, Erster Weltkrieg, Die bewahrte Erinnerung, Johanna Rachinger Viyana.
- Karakışla, Yavuz Selim (2014), "Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler: 1. Kadın İşçi Taburu: 1917-1919", 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, Harp Akademileri basımevi, İstanbul.
- Karbi, Bilge (2016), "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları Arasındaki İktisadi İlişkiler", Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora tezi, İstanbul.
- Karbi, Bilge (2019), Birinci Dünya Savaşı Sonrası Almanya ve Avusturya: 1918-1919, İmparatorluklar Çağına Veda, ed. Bülent Bakar, Okan Yeşilot, Süleyman Beyoğlu, Mehdi Genceli, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Kurnaz, Şefika (1991), Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını: 1839-1923, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Kurnaz, Şefika (2011), Yenileşme Sürecinde Türk Kadını: 1839-1923, Ötüken Yay. İstanbul.
- Laureen, Dinter (2006) "Ein Ziel, getrennte Wege- Frauenstimmrechtsbewegungen in Österreich", Hundert Jahre Frauenwahlrecht, yay. haz. Marjalisa Hentila, Alexander Schug, Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin.
- Önertoy, Olcay (1965) "Halide Edip'in Yeni Turan'ı ve Ziya Gökalp", Türkoloji Dergisi, Cilt:2, Sayı:1.
- Özdemir, Nuray (2019), "I.Dünya Savaşı'nda İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, Sayı:36.
- Özkul, Ahmet Sait, Baysal Hatice (2017) "Son Dönem Osmanlı Kadın Yükseköğretiminde Girişimcilik Kodları: Dârümuallimât, İnas Dârülfünûnu ve Ticâret Mekteb-i Âlîsi" SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ağustos, Sayı: 41.
- Rauch, Verena (2013), Arbeitsmarktpolitik und die Erste Frauenbewegung in Österreich 1916 bis 1920, Viyana Üniversitesi, Tarih Bölümü, Lisans Bitirme Tezi, Viyana.
- Rauchensteiner, Manfred (2014), The First World War and the End of the Habsburg Monarchy: 1914-1918, Böhlau Verlag, Viyana.
- Sachar, Howard M. (2017), Avrupa'nın Katli: 1918-1942, çev. Erdem Gökyaran, YKY, İstanbul.

- Sancar, Serpil (2020), *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*, İletişim yay. İstanbul.
- Talay-Keşoğlu, Birsen (2019), "Hakiki Feminist Kimdir?", *Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri: Talepler, Engeller, Mücadele*, Cilt 1, yay.haz. Birsen Talay Keşoğlu, Mustafa Keşoğlu, Libra Kitap, İstanbul.
- Talay-Keşoğlu, Birsen (2010), "Son dönem Osmanlı'da Türk Kimliğinin Oluşturulmasında Kadınlara Biçilen Roller: Milliyetçilik ve Türk Kadını", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, sayı:11, Güz.
- Thebaud, François (2005), "Büyük Savaş ve Cinsel Bölünmenin Zaferi", *Kadınların Tarihi: 20. Yüzyılda Bir Kültürel Kimliğe Doğru*, yay. haz. Georges Duby, Michelle Perrot, İş Bankası Kültür Yay. İstanbul.
- Timuroğlu, Senem (2020), *Kanatlanmış Kadınlar: Osmanlı ve Avrupalı Kadın Yazarların Dostluğu*, İletişim Yay. İstanbul.
- Toprak, Zafer (2019), *Yeni Hayat: İnkılap ve Travma 1908-1928*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Os, Nicole van (2005) "Ottoman Muslim and Turkish Women in an international Context", *European Review*, Cilt:13, Sayı:3.
- Yürüt, Berna, (2017), "Tanzimat Sonrası Osmanlı Kadın Hareketi ve Hukuki Talepleri", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, İstanbul, s. 392-393.